

ХРИСТО МАТАНОВ (София)

СВЕТА ГОРА И ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ
МЕЖДУ БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ
ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIV В.

Значението на Атонските манастири като един от най-важните центрове на културно общуване между славянския православен свят и Византия е било подчертавано неведнъж в научната литература. С основание се твърди, че няма нито един южнославянски книжовник или изтъкнат духовник от периода на развития феодализъм, който да не е бил в Атон. Там прекарвали известно време Теодосий Търновски, Киприан, Евтимий Търновски, неговият ученик Григорий Цамблак и много други български и сръбски книжовници.¹ Публикуването на документите от архивите на отделните светогорски манастири и на описи на ръкописните сборки в тях, чието завършване е въпрос на бъдещето, вероятно ще разшири още повече нашите знания за славянско-византийската културна симбиоза, осъществявана в Атон. Настоящата статия има за цел да обърне внимание на ролята на монашеската република в политическите контакти на балканските държави.

В научната литература често се твърди, че народностните противоречия в Света гора през средновековието не са играли значителна роля.² Действително в източния дял на полуостров Халкидика векове наред са живеели монаси от различни народности и този факт ни най-малко не е затруднявал културните и религиозните им контакти. Въпреки това съжителство в гръцки светогорски документи още от XIII в. монасите не-гръци били определяни като ἀλλογενῶσι. Дори и да не приемем твърдението на Фр. Дьолгер и Д. Закитинос, че това е проява на „гръцка нацио-

¹ Ив. Дуйчев. Центри византийско-славянского общения и сотрудничества. — Труды отдела древнерусской литературы, XIX, 1963, с. 107—129.

² Iv. Dujshev. Le Mont Athos et les Slaves au Moyen âge. — Le Millénaire du Mont Athos (963—1969). Etudes et Mélanges. II. Venezia-Chevetogne, 1963, p. 121—122; Chilandar et Zographou au Moyen âge. — В: Хиландарски зборник. I. Београд, 1966, p. 21—22; A.-E. Tachiaos. Controverses entre Grecs et Russes à l'Athos. — MMA, II, p. 159.

нална съвест⁸, безспорен остава фактът, че светогорските монаси са имали изявено чувство за народностна принадлежност. Това добре е засвидетелствувано и в Зографската грамота на цар Иван Александър, където се казва, че в Света гора „се намират не от един или два рода“ и че там има „строежи на всякакъв православен род и език, първом и особено гърци и българи, а после сърби, руси и иверийци“⁴. С основание се твърди, че православните владетели чрез манастирите в Света гора, чиито ктитори са били те, са се стремели към представителство в монашеската република, а чрез нея и във Византия. Към средата на XIV в. обаче цяла Халкидика попада под властта на Стефан Душан, а от 1355 г. — под властта на Серската държава на деспот Йоан Углеша.⁵ Това обстоятелство засилва много народностните противоречия и дава отражение както върху живота на Атон, така и върху политиката на балканските държави. За периода от 1345 г. до възстановяването на византийската власт през 1371 г. повечето от светогорските проти били сърби по народност.⁶ През 1347 г. протът-грък Нифон бил несправедливо обвинен от монасите-сърби в масалияство и отстранен, за да отстъпи място на първия прот-сърбин Антоний.⁷ Аналогичен случай има в 1356 г., когато протът Теодосий от Алипиу бил отстранен насилствено от приемника си — Доротей от Хилендар.⁸ Наскоро публикувани документи от лаврата „Св. Атанасий“ показват, че и сред нейното монашеско братство е имало противоречия, и то по всяка вероятност на народностна основа. В писмо от 1359 г. патриарх Калист призовава лавриотите да прогонят причинителите на смутове — Атанасий, Нифон, Дионисий, Генадий от българите (Γεννάδιος ὁ ἐκ Βουλγάρων), Генадий Исавриец и Козма Албанец.⁹ Прави впечатление, че половината от прогонените са негърци. Тук е мястото да се отбележи, че Евтимий Търновски, който прекарал известно време в Атон, през 1371 г. (след възстановяването на византийската власт) бил прогонен от император Йоан V Палеолог от кулата Селина и заточен на о-в Лемнос.¹⁰ Сведения за това черпим от Похвално слово за Евтимий, писано от неговия ученик Григорий Цамблак.¹¹ Този факт трябва без съмнение да се свърже с византийската реакция срещу славянския елемент в Света гора след септември 1371 г.

Силата на народностните противоречия проличава най-добре именно в този период. В немалко на брой документи третата четвърт на XIV в. се нарича период на „сърбопротите“ (οἱ σερβοπρωτοί), а властта на Сте-

³ Fg. Dölger. Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. München, 1948, p. 103; Д. З а к и т и н о с. Света гора као заједница православља и тежње за осамостаљењем. — Хил. зб., I, с. 34.

⁴ Ив. Д у й ч е в. Стара българска книжнина. II. С., 1944, с. 73.

⁵ G. Soulis. Tsar Stephen Dusan and Mount Athos. — Harvard Slavic Studies, 2, 1954, p. 125—138; Г. О с т р о г о р с к и. Серска област после Душанове смрти. — Посебна издања Византолошког института САН, књ. 9, Београд, 1965, с. 20—21 и др.

⁶ J. Dagrouzès. La liste des Prôtes de l'Athos. — MMA, I, p. 427—431.

⁷ Actes de Dionysiou. Ed. N. Oikonomidès. Paris, 1968, p. 9.

⁸ Actes de Kutlumus. Ed. P. Lemerle. Paris, 1945, No 31, p. 123.

⁹ Actes de Lavra, III (1329—1500). Ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Parachryssanthou. Paris, 1979, No 135, p. 58.

¹⁰ Кулата Селина вероятно е принадлежала на Зограф. Вж. Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., 1970, с. 236—237.

¹¹ П. Р у с е в, Ив. Г љ њ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 20—23, 153—157.

фан Душан независимо от щедрите му дарове се определя като „тиранична и беззаконна“¹². В същност тази антисръбска реакция започва доста време преди 1371 г. и намира израз най-напред в църковната политика на Цариградската патриаршия. Така например в периода 1345/46—1365/66 г. епископът на Йерисо бил издигнат в ранг митрополит¹³, а през 1368 г. Света гора била поставена под неговата църковна юрисдикция¹⁴. В тези мерки проличава стремеж да се противодействува на сръбската власт и да се запази поне духовната власт на Цариград над атонските манастири. Изразител на тази антисръбска реакция става дори деспот Йоан Углеша. В грамотата си от март 1368 г. за примирение с византийската църква той осъжда политиката на Душан, който „вдигал несправеден меч срещу голите, отнемал ромейската свобода, погазвал старите разпоредби, презирал закона господен“¹⁵. За владетеля на Серес това отдалечаване от традицията на Неманичи, което се долавя и в други извори, било политическа необходимост пред вид подготвяната антиосманска коалиция.¹⁶

В някои документи на византийските императори дори се твърди в разрез с истината, че Света гора обедняла по време на сръбската власт.¹⁷ Това безспорно отразява стремежа да се заличи добрият спомен, оставен от щедростта на Душан. Впрочем антисръбската реакция не е изключвала признаването юридическата сила на документи, издадени от сръбския владетел, но такива случаи са били изолирани.¹⁸ Ясно е, че народностните противоречия в Света гора са били подхранвани от политическата обстановка на Балканите. Това важи и за взаимоотношенията между отделните манастири, които се намирали под покровителството на един или друг владетел. Затова за южнославянските книжовници и духовници Света гора е била не само място за православна аскеза, но и място, където те отблизо са следели политическите отношения на Балканите. Това е било възможно не само защото Света гора е споделяла политическата съдба на останалите балкански земи, но и защото там, на сравнително малка територия, са се сблъсквали и политическите интереси на балканските владетели. Този въпрос заслужава специално внимание, тъй като в литературата се срещат противоречиви твърдения. Някои учени по същество отричат, че политическите отношения между балканските държави са влияели върху взаимоотношенията в Атон¹⁹, а други доказват, че противоречията между тях са намирали отражение в монашеската република особено през разглеждания период.²⁰ Далеч сме от мисълта да твърдим, че всеки спор за вмоти между манастирите може да се свърже с определена политическа ситуация, но все пак има достатъчно данни, които показват, че

¹² Kutl., No 31, p. 123, 13—16; No 33, p. 128, 11—15.

¹³ D. P a p a c h r y s s a n t h o u. Hiérissos, métropole éphémère au XIVe siècle. — Travaux et Mémoire, 4, 1970, p. 395—400.

¹⁴ Fr. Miklosich et Jos. Müller. Acta Patriarchatus Constantino politani. I. Vindobonae, 1860, p. 555—557.

¹⁵ Ал. Соловьев, Вл. Мошин. Гръцке повеље српских владара. Београд, 1936, с. 259—262.

¹⁶ За възможна коалиция на братя Мрнавчевичи срещу цар Урош през 1369 г. вж. Р. Михалчић. Крај Српског царства. Београд, 1975, с. 117—124.

¹⁷ Lavra, III, Appendice XV, p. 213—215.

¹⁸ Kutl., No 38, p. 144, 32—35.

¹⁹ I v. D u j č e v. Chilandar et Zographou, p. 23—26.

²⁰ Dionysiou, p. 9.

изходът на тези спорове, както и икономическият просперитет на отделните манастири са зависели от отношенията между държавите-покровители. Така например в началото на XIV в. българският манастир Зограф за кратко време увеличил неколкостранно имотите си, което се свързва както с излизането на България от кризата през втората половина на XIII в., така и с подобряването на българско-византийските отношения след 1307 г.²¹ В периода от септември 1325 до март 1328 г. Зограф получил една серия дарствени грамоти от византийските императори Андроник II и Андроник III, които точно отразяват както българско-византийските отношения през този период, така и стремежа на двамата императори да спечелят Михаил III Шишман за съюзник.²² С едно писмо от 1333 г. Андроник III наредил на светогорския прот Исак да разреши спора между Зограф и Лавра съвместно, но да има пред вид, че Зограф се радва на благоразположението на българската царица, наречена „дъщеря на моето царство“²³. Такова отношение към българския светогорски манастир може да се свърже единствено с успешните българско-византийски мирни преговори през 1332 г. Това става още по-очевидно, като се има пред вид, че след битката при Велбъжд и влошаването на българско-византийските отношения през периода 1330—1332 г. Зограф, не без съдействието на византийската власт, изгубил спора с манастира Ксеропотам за имоти в с. Комитиса.²⁴ През първата четвърт на XIV в. сръбският манастир Хилендар получава изключително богати дарения от Андроник II, при което в някои грамоти изрично се подчертава, че тези дарения се правят заради помощта на Милутин, оказвана на византийския император (*ὅτι καὶ πολλὰ καὶ πολυτρόπως καὶ σφόδρα προθύμως καὶ ὀλοφύχως συνεμάχη καὶ ἐβοήθησε τῇ βασιλείᾳ μου ἐν καιρῷ χρεῖας*).²⁵ А от времето около и след 1307 г., когато Милутин се присъединил към антивизантийската коалиция на Шарл дьо Валоа, Хилендар не получава от византийския император нито една дарствена грамота. В един хрисовул на Йоан V Палеолог за манастира Лавра от август 1346 г. (т. е. след завладяването на Света гора от Стефан Душан) императорът заявява, че ще дари исканите от монасите имоти на о-в Лемнос само ако манастирът му остане верен.²⁶ Такива примери могат да се дадат още много, но и така е ясно, че получаването на икономически привилегии много често е било свързано с политически причини. В този смисъл не е безинтересно да се проследят спорът за имоти между манастирите Зограф и Хилендар и начинът, по който отношенията между България, Сърбия и Византия влияят върху него. Става въпрос за прословутия спор за 15 модия земя и три мелници

²¹ В л. Мошин. Зографские практики. — Изв. на БИД, 16—18 (Сб. в памет на П. Ников). С., 1940, с. 296 и сл. За датировката на зографските практики от този период вж. още Г. Острогорский. Византийские писцовые книги. — Всл, IX, 2, 1948, с. 210—213.

²² Actes de Zographou, publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. — ВВ, Прил. к. XIII тому, 1907, № 23, 24, 26, 27. За българско-византийските отношения в този период вж. А. л. Бурмов. Избрани произведения. I. С., 1968, с. 232—253.

²³ Zogr., No 30, p. 72.

²⁴ Actes de Xieropotamou. Edition diplomatique par J. Bompaire. Paris, 1964, No 24.

²⁵ Actes de Chilandar, publ. par L. Petit et B. Korablev. — ВВ, Прил. к XVII тому, 1911, № 48, p. 118, 12—15.

²⁶ Lavra, III, No 127, p. 34, 29—30.

в землищата на селата Хантакс и Мармарион на Долна Струма, който траел близо половин век.²⁷

Още през 1321 г. Андроник II наредил да се позволи на Хилендар да построи мелница в околностите на Хантакс.²⁸ Ако се съди по един практикон от януари 1333 г., селото е принадлежало като прония на епарха Михаил Мономах. По време на гражданските войни във Византия през 40-те години на XIV в. той заел колеблива позиция, поради което имотът му бил отнет от правителството на Апокавк и Йоан V. Това обстоятелство, както и твърде сърдечните отношения между цар Иван Александър и групата на Апокавк били използвани от българския владетел, за да издайствува през 1342 г. дарствена грамота от Йоан V, с която цялото землище на Хантакс се давало на Зограф.²⁹ Властта на българския манастир не траяла дълго. От една грамота на Стефан Душан от април 1346 г. научаваме, че след налагането на сръбската власт над Атон селото било отнето от Зограф и дадено другиму (ἐκράτηθη καὶ ἐδόθη ἀλλαχού).³⁰ Този друг без съмнение бил Хилендар. Поради това Иван Александър направил постъпки пред Душан за връщане на селото на Зограф. Моментът бил избран твърде сполучливо, тъй като точно през април 1346 г. сръбският владетел се нуждаел от българска подкрепа във връзка с провъзгласяването си за цар. Затова той се съгласил — за пръв и последен път — да издаде грамота в ущърб на интересите на Хилендар и да потвърди собствеността на българския светогорски манастир. Тогава вероятно Стефан Душан отстъпил на българския цар и манастира „Св. Никола Мрачки“ край Оряхово.³¹ С това обаче спорът за Хантакс не приключил. През февруари 1358 г. император Йоан V издал простагма³², от която става ясно, че Зограф е загубил една от мелниците, тъй като императорът я потвърждава отново, и анулирал един друг хрисовул, даден на Хилендар преди това „по лъжливи донесения“ (ἐν ψευδοῦς ἀναφορῆς). Този хрисовул за Хилендар е бил издаден по всяка вероятност през лятото на 1357 г., когато сръбската власт в Източна Македония оказала подкрепа на византийския император в борбата му с Матей Кантакузин. В простагмата от февруари 1358 г. изрично е отбелязано, че ктиторски права над Зограф има българският владетел. Тази фаза в спора за Хантакс трябва да се свърже със сложните политически отношения между византийската и сръбската власт в Източна Македония и Западна Тракия и с добрите българско-византийски отношения след 1355 г., когато между дъщерята на Иван Александър и византийския престолонаследник Андроник бил сключен брачен договор. Обаче през октомври 1366 г., когато в резултат на похода на Амедей Савойски срещу българското Черноморие българско-византийските отношения се влошили отново, спорът бил разрешен отново във вреда на Зограф.³³

²⁷ I v. D u j č e v. Chilandar et Zoграфou, p. 26—28.

²⁸ Chil., No 68, p. 154—155.

²⁹ Zogr. No 31. От петте грамоти на Йоан V за Зограф от 1342 г. само една е автентична.

³⁰ Zogr., No 37, p. 88, 8—9.

³¹ П. Ангелов. Грамотите на Стефан Душан за манастира „Св. Никола Мрачки“ и българо-сръбските отношения. — ИПр, 1979, I, с. 115—116.

³² Zogr., No 40, p. 95, 9—11.

³³ Zogr., No 47, p. 106—107.

Спорът бил разрешен окончателно едва в 1378 г. През юли същата година по молба на зографци император Андроник IV наредил на великия примикюр Йоан отново да разгледа спора.³⁴ Този документ заслужава специално внимание по няколко причини. На първо място, той свидетелствува за благосклонното отношение на Андроник IV към манастира и съответно за добрите му отношения с българския владетел. На второ място, в него за пръв и последен път един византийски император нарича българския светогорски манастир *μόνη τῆς βασιλείας μου* (една фраза, която обикновено означава наличие на ктиторски права и която византийските императори са използвали изключително за манастирите Лавра и Ватопед). Тези факти показват, че Андроник IV се е намирал в много близки връзки с българските си сродници. Вероятно не са без историческа основа сведенията у Псевдо-Сфранцес, че Иван Шишман му е помагал да сваля от власт баща си и да се възкачи на престола.³⁵

Действително през септември 1378 г. протът Харитон решил спора в полза на Зограф³⁶, а през ноември същата година българският манастир бил освободен по императорска заповед от всички данъци и задължения спрямо централната власт³⁷. Все пак нестабилното положение на Андроник IV в края на 1378 г. и невъзможността на българския владетел да окаже на Зограф по-ефикасна подкрепа довели до крайна победа на Хилендар.³⁸ Трябва да се отбележи, че продължителността на спора и неговите перипетии не са влияели отрицателно на културните контакти между българския и сръбския манастир. Публикуваните описи на ръкописната сбирка на Хилендар показват наличие на голям брой ръкописи българска редакция, между които и творбите на доскоро неизвестния български химнописец от края на XIV в. Ефрем.³⁹

Имаме всички основания да смятаме, че връзките между средновековна България и Света гора през XIV в. не са били само от културно естество, а икономическите привилегии, давани от българските царе и отделни боляри, не са се изчерпвали само със Зографската грамота на Иван Александър и с даренията на пинкерна Страцимир. Българските владетели, а и отделни боляри са дарявали и други манастири. Това е засвидетелствувано в няколко документа от архивите на манастирите Кутлумуш и Лавра. В грамотата на влашкия воевода Йоан Владислав от септември 1369 г.⁴⁰ е отбелязано, че воеводата по внушение на игумена на Кутлумуш, а по-късно и митрополит на Угровлахия и прот на Света гора Харитон решил да дари богат манастира, както са правили сръбските, българските, руските и грузинските владетели (*ὡσπερ δὴ καὶ ἕτεροι ἀδθένται πλοιήμασι, Σέρβοι καὶ Βούλγαροι. . . Ῥώς καὶ Ἰβήρες*). За помощта на българския владетел за Кутлумуш говори и самият

³⁴ Zogr.

³⁵ G. Sphrantzes. *Memorii (1401—1477)*. În anexă Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos *Cronica*, ed. V. Grecu. București, 1966, p. 194, 37—8.

³⁶ Zogr., No 48, p. 111, 107—12.

³⁷ Zogr., No 50, p. 113—114.

³⁸ Chil., No 157, p. 331—334.

³⁹ Д. Богдановић. Каталог ћиријских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, № 177, 178, 179, 181, 182 и др.

⁴⁰ Kutl., No 26, p. 103, 9—13.

Харитон в третото си завещание от юли 1378 г.⁴¹ Там се споменава, че Кутлумушкият игумен многократно ходил за помощ при византийци, сърби и българи (πρός τε Ῥωμαίους, Τριβάλλους τε καὶ Βουλγάρους). Кои са тези български владетели, не е казано, но това вероятно е бил цар Иван Александър или някои от неговите синове. Тук е необходимо да припомним, че в Кутлумуш и свързания с него манастир Алипиу (Алопу) за известно време се е намирал най-младият син на Иван Александър — Иван Асен, бъдещият цариградски патриарх Йосиф II (1416—1439).⁴²

Български владетели, а вероятно и отделни боляри са дарявали и Лаврата „Св. Атанасий“. Това личи от едно писмо на Йоан V до митрополита на Трапезунд Теодосий, писано в периода 1370—1391 г., в което се казва, че Лаврата обедняла в резултат на сръбската власт (едно без съмнение пресилено твърдение) и не би могла да съществува без помощта на сърби (имат се пред вид вероятно някои от „диадохите“ на Душан), българи, грузинци, руси и др.⁴³ Съдържанието на документа показва, че тази помощ трябва да се отнесе след 1371 г., тъй като за сръбската власт се споменава вече като отминала.

В заключение трябва да се подчертае, че архивите на светогорските манастири съхраняват още много неиздадени документи, чието публикуване ще даде на науката много нови данни както за историята на отделните манастири, така и за историята на Византия и балканските народи, в това число и нови факти за политическите им взаимоотношения.

⁴¹ Kutl., No 36, p. 136, 23—25.

⁴² И в. Д у й ч е в. Центры. . . с. 122.

⁴³ Lavra, III, Appendice XV, p. 213—215.